

Senyors de Formentera a la baixa edat mitjana

per Francesc X. Torres Peters

iliar papers at core.ac.uk

providen

La poca i parca informació escrita de què disposam fins ara sobre Formentera a l'època baixmedieval fa que qualsevol troballa que n'hi hagi, per petita siga, s'agraeixi enormement. Amb el present article volem donar a conèixer noves fonts documentals, amb les quals hom podrà complementar i ampliar considerablement en alguns aspectes les notícies ja publicades.

Per un dels dos pergamins relatius al monestir d'agustins de Santa Maria de la Mola conservats a l'Archivo Histórico Nacional sabérem que es mogué un plet seriós entre Guillem de Montgrí i Arnau Renard quan aquest li reclamà el domini útil de tres quartes parts de l'illa que ens ocupa com a hereu de Berenguer Renard.¹ El jutge, Pere de Pausa, canonge degà de la seu de Vic, fallà a favor del cavaller, condemnant el sagristà a restituir la terra, els béns que li pertanyien i els fruits produïts en ella durant els disset anys anteriors a la promulgació de la sentència.

Malauradament, a l'Arxiu Episcopal de Vic no han sobreviscut les actes d'aquell procés, del qual ig-

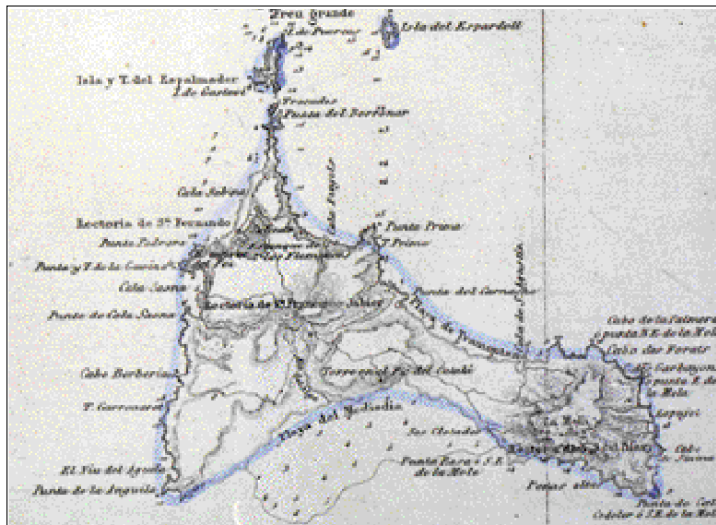
noram la data exacta i molts altres detalls. Per fortuna, però, i aquesta és la primera gran novetat, el nostre conquistador no es donà per vençut: apel·là al papa, aleshores Gregori X, aconseguint una segona vista l'any 1272, les actes de la qual hem localitzat prou ben conservades a l'Arxiu Diocesà de Girona.² Es tracta d'un plec de catorze fulls de paper (28 pàgines amb numeració moderna a llapis), redactats en llatí per ambdues cares.³ Sense ànim de

litar-ne l'accés als estudiosos que vulguen encertir-se de tots els detalls.

És prou conegut, per haver-se publicat i comentat moltes vegades, l'instrument mitjançant el qual Guillem de Montgrí donà en feu tres quartes parts de tota l'illa de Formentera a Berenguer Renard (1246). Recordem tan sols que se n'exceptuaven unes propietats, a saber: l'alqueria d'Alchavito i sòl a la Mola per a la construcció d'un graner i una

era per al propi atorgant; sòl al dit lloc per a una casa amb clos i un hort a l'alqueria de l'Arenal per a Cassià; tres jovades de terra i unes vinyes per als ermitans de Sant Agustí. L'enigmàtic Cassià resulta ser en realitat, aquesta és la segona novetat, Arnau de Cassà, possiblement un alt eclesiàstic gironí, qui el 9 de març de 1250 feia testament i a una de les clàusules estipulava:

Dimitto totum mobile quod habeo in Frumentaria fratribus militie Templi, in recompensatione illorum que pater condam meus habuit ab aliquibus forsitan minus iuste. Honorem vero meum de Frumentaria dimitto Berengario de Caciانو, consanguineo



voler esgotar el seu contingut, car pot analitzar-se des de moltes i diverses òptiques, resumirem i comentarem breument allò que ens ha semblat de major interès. Tal vegada més endavant puguem dur-lo a impremta en la seua integritat i faci-

1. TORRES PETERS, F. X. 2005 "Nou documents envers l'antic monestir de Santa Maria de la Mola i la història medieval de Formentera", a *Eivissa* núm. 42-43, 3a època, p. 30-41.
2. ADG, Processos Medievalls, núm. 1.
3. Volem agrair aquí l'amabilitat i les facilitats donades per Mn. Josep M. Marquès, arxiver diocesà de Girona, perquè poguéssim accedir amb prestesa a aquests i altres documents i fer-ne reproducció fotogràfica, excusant-nos així d'una llarga estada en aquella ciutat. Obligat és també l'agraïment al nostre bon amic Eladio de Amador per la realització fotogràfica de qualitat que ens permeté després transcriure'ls tranquil·lament a casa durant les passades festes de Nadal.
4. ADG, Arxius Incorporats, Pia Almoïna, Testaments, pergami 7.599.



L'aljub Gran del Monestir, la Mola, Formentera, actualment dit d'en Talaies; fet de volta de carreus és tal vegada una mostra del poblament medieval de l'illa. (Foto A. Ferrer). A la pàgina anterior, mapa de Formentera de F. Coello, 1851. (Arxiu Històric d'Eivissa).

meo.⁴

D'on deduïm que no només el dit Arnau s'havia possessionat de la seua propietat, sinó que també hi tenia pertinences mobles de cert valor i en fruï fins a la seua mort, la data de la qual ara com ara desconeixem.

Així, els primers senyors damunt tres quartes parts de Formentera posteriors a la conquesta catalana de 1235 foren un cavaller, uns frares i un clergue secular, per davall del sagristà de Girona i del rei. Hi hagué modificacions substancials sobre això al cap molt pocs anys. En efecte, també coneixem bé els documents de donació signats per Jaume I (1257) i el sagristà (1258) a favor dels ermitans de Sant Agustí. D'aquesta manera aquests darrers ampliaven considerablement el seu poder temporal, esdevenint amos indiscutits d'una quarta part de Formentera, amb franquesa o exempció total de càrregues (amb prohibició expressa d'alienar la propietat) mentre l'orde existís, i de les altres tres quartes parts de la Mola amb semblants condicions, mentre romanguessen a l'illa. La segona de les donacions pareixia minvar allò

concedit a Berenguer Renard el 1246, però amb els documents coneguts només es podien fer hipòtesis. Avui sabem que no només li'n fou presa bona part, sinó que ho perdé absolutament tot.

Quan i per què Guillem de Montgrí revocà de fet (tal vegada no de dret amb la deguda forma) la donació al dit Berenguer Renard? La primera qüestió no es pot contestar, per ara, amb total certesa, però des de les dades indirectes que tenim a l'abast pareix que fou pocs anys després de la seua concessió: entre 1252 i 1255. La resposta a la segona dependrà de com interpretem el contingut de les actes de la causa judicial que donam a conèixer. Si se'ns permet avançar conclusions personals, sembla prou clar que Berenguer Renard no arribà a complir, en tot o en bona part, les seues obligacions envers el sagristà. La feina que havia emprès resultà prou més complexa del que pensava en un principi i volgué aconseguir beneficis ràpids d'altres maneres i a altres terres, amb el consegüent disgust de Montgrí.

Però anem al manuscrit. Com ja s'ha dit, donada la seua extensió,

ordenam cronològicament i resumim en la mesura que sigui possible el contingut que consideram essencial, més útil al nostre propòsit.

El sis d'octubre de 1272 fra Arnau, abat del monestir de Banyoles, rebé de mans del clergue gironí Pere de Campllong una carta del papa Gregori X^o amb la qual era constituït jutge en la causa d'apel·lació presentada per Guillem de Montgrí, sagristà de la seu de Girona, contra la sentència dictada per Pere de Pausa, degà de la seu de Vic, en un judici anterior sobre l'illa de Formentera i els seus fruits, favorable a Arnau Renard, cavaller de la vila de Castellterçol, diòcesi de Vic.

En virtut de la seua autoritat, l'abat trameté aquell mateix dia una citació a Arnau Renard, mitjançant l'abat de Santa Maria de l'Estany: havia de presentar-se el 21 de novembre, vespra de Santa Cecília, a la seua casa de la ciutat de Girona. L'interessat rebé la missiva el 10 d'octubre de mans del clergue Ferrer de Campllong a la plaça de la Freneria de Barcelona.

El dia assenyalat per a l'inici de la vista, comparegué Ponç Seguer,⁵ escuder de Guillem de Montgrí, amb un document que l'acreditava com a procurador seu i l'acta notarial que donava fe que Arnau Renard havia rebuda la citació. També comparegué Arnau Renard en persona, el qual demanà per advocat Ramon de Codil i li fou concedit.

Immediatament el jutge sol·licità de les parts que entregassen penyores i que consensuassen un assessor. Arnau Renard declarà que per culpa de Guillem de Montgrí era pobre i no podia donar penyora. Ponç Seguer ho negà, dient que no era versemblant tal cosa en un cavaller noble.

El jutge manà que la part agreujada donàs les peticions per escrit a Arnau Renard, el qual les rebé. Acte seguit assignà dia i lloc per recollir les penyores i procedir segons dret:

5. Datada el 23 d'agost de l'any 1272, primer any del seu pontificat.

6. Aquest personatge donà nom a un puig de les immediacions de la vila d'Eivissa, nom que encara conservava a la darrereria del segle XIV: *puig d'en Ponç Seguer*, possiblement aquell que més endavant seria anomenat de Santa Llúcia (AHPE 3.004 F 117r, v. TORRES PETERS, F. X. *El capbreu de l'arquebisbe Ènnec de Valterra (1396-1398). Introducció. Estudi. Transcripció*. Editorial Mediterrània Eivissa, Consell Insular d'Eivissa i Formentera. Eivissa, 2004, p. 290).



La Mola de Formentera, foto aèria feta per la força aèria nord-americana (USAF) l'any 1956.

dimecres passada la festa de Sant Nicolau (6 de desembre) a la seua casa de Girona. Les parts volgueren per assessor el jurisperit Pere de Fontclara.

Els divuit greuges presentats per Guillem de Montgrí foren:

Havia estat condemnat per Pere de Pausa a la restitució de l'illa de Formentera i tot el que contenia a Arnau Renard, a més d'haver de pagar els fruits de disset anys, a raó de cent besants anuals (1.700 besants en total).

Arnau Renard no provà legítimament al judici la seua intenció ni allò que defengué.

L'instrument presentat al judici com a testament de Berenguer Renard

no era l'original, sinó una transcripció sense autenticar.

No s'havia provat que tots els béns de Berenguer Renard s'haguessen venut, segons s'estipulava a la seua darrera voluntat.

No s'havia provat que s'haguessen satisfet tots els deutes de Berenguer Renard.

No s'havia provat que, pagats els deutes, haguessen romàs béns.

Revocava la confessió feta, segons la qual hauria emparat l'illa a Berenguer Renard. Errà creient que així havia estat.

Fra Guillem Blanc, de l'Orde del Temple, fou el seu lloctinent a les Pitiüses durant trenta anys, mentre Berenguer tengué l'illa de

Formentera.

Totes les empires a les dites illes les feia el seu lloctinent.

Berenguer Renard no poblà Formentera segons el pacte i conveniències consignats al document d'infeudació.

Berenguer Renard no pagà mai, durant els sis anys que tengué l'illa, el delme, la part de les aventures de mar ni altres drets.

Berenguer Renard deteriorà i deixà tornar erma l'illa en no conrear-la i amollar sobre ella porcs, truges i altre bestiar, propi i de Guillem de Montpalau.⁷

Per això darrer, trameté cartes al seu lloctinent perquè emparàs l'illa.

7. Guillem de Montpalau, cavaller, havia rebut de mans del lloctinent de Guillem de Montgrí a Eivissa, Berenguer de Colltort, l'alqueria anomenada *Annoria* ("la sènia") del quartó de les Salines molt poc després de la conquesta, el 24 de novembre de 1235, en franc alou, amb obligació de pagar delme, primícia, i de participar en la defensa de l'illa amb un cavall armat, rebent però cent besants d'argent cada any de les rendes de les salines. Aquesta possessió confrontava, d'una banda, amb una altra alqueria de Ramon de Belloc i per les



Cereal a punt de segar a la Mola, Formentera. Guillem de Montgrí acusà Arnau Renard de no haver-li pagat els fruits de Formentera durant disset anys i d'haver deixat tornar erma l'illa en no conrear-la i amollar-hi bestiar i porcs i truges seus. (Foto A. Ferrer.)

Fra Guillem Blanc no emparà sense avisar abans i cessà l'empara quan rebé carta del sagristà.

No féu personalment cap altra empara.

Berenguer Renard abandonà l'illa sense que hi hagués cap empara i el seu germà Arnau se n'emportà després el seu bestiar i altres coses que hi tenia.

Berenguer Renard se n'anà sense que se li fes cap violència.

Berenguer Renard rebé una heretat a la part de Xàtiva (regne de València), la qual estava obligat a habitar com a poblador.

Per tot això Guillem de Montgrí demanava que es revocàs la sentència i es condemnàs Arnau Renard, fent constar que, segons dret, a ell no li corresponia provar aquestes coses, sinó a la part contrària.

El 7 de desembre comparegueren altra vegada Arnau Renard i Ponç Seguer, acreditat com a procurador. El jutge manà que entregassen les

penyores i que es componguessen amb l'assessor Pere de Fontclara. Ponç Seguer digué que estava preparat per donar penyora (dos muls), però Arnau Renard al·legà altra vegada pobresa, dient que no podia donar penyora ni pagar l'assessor, l'escrivà ni altres despeses processals. Ponç Seguer tornà a protestar que no el creia i que, en qualsevol cas, la pobresa no el defensava; demanà que respongués els greuges presentats contra ell. Salvant la petició de penyora, el jutge manà que contestàs, però n'Arnau s'excusà perquè no tenia advocat i d'aquella manera no podia procedir ni respondre. Malgrat les reiterades protestes de Ponç Seguer, s'hagué de deixar per un altre dia.

El 19 de desembre comparegueren Arnau Renard i Ponç Seguer. El jutge els demanà penyora i Ponç Seguer entregà els dos muls de seguida; Arnau Renard insistí en la seua pobresa, per la qual cosa hagué de jurar que no podia donar penyora

per valor de cent sous i que si durant el judici venia a major fortuna els pagaria.

Després el cavaller presentà dues excepcions, a saber: que no tenia obligació de contestar els greuges presentats perquè tota la culpa era de Guillem de Montgrí i que aquest havia apel·lat fora del terme establert pel primer jutge. Fra Arnau, després d'escoltar les objeccions legals de Ponç Seguer, decidí deliberar sobre el particular i assignar nou dia per continuar.

El 4 de gener de 1273⁸ comparegueren Arnau Renard i Ponç Seguer. El primer renuncià a la primera excepció, però no a la segona. No obstant això i altres salvetats, el jutge manà que contestàs un per un els greuges. Les respostes foren, en suma: concedia que la sentència fou desfavorable a Guillem de Montgrí; que aquesta fou ben pronunciada i justa, tot negant que no hagués demostrat les seues posicions; que en presentar el document del testament del seu germà llavors ningú no havia protestat; dubtava si Guillem Blanc havia estat trenta anys de procurador, encara que sí n'era quan el seu germà Berenguer tenia l'illa de Formentera; negava tots els altres greuges, salvant el seu dret, i demanava confirmació de la condemna del sagristà i satisfacció de les despeses causades. Afegí que no voldria que les seues respostes el perjudicassen quant a la propietat, entenent-se que havia contestat algunes preguntes sense estar-ne obligat per dret.

Ponç Seguer no es donà per pleument contestat. El jutge determinà deliberar i tallar nou dia. Abans, però, Arnau Renard protestà que les respostes eren suficients segons dret i que els greuges eren calumniosos, per la qual cosa demanava la

altres, amb les possessions del sagristà encara no establertes, des del camí de baix fins a la mar (Arxiu Històric de Girona, Fons d'Institucions, Hospital de Santa Caterina, Pergamins, 46). Rebría una altra cavalleria personal de mans del propi Guillem de Montgrí el 15 de desembre de 1245, també amb renda anual de cent besants d'argent a càrrec de les salines (AHPE 3.005, F 120r). L'any 1271 se li concedí de per vida (a ell i al seu fill Ferrer com a successor), amb el pagament previ de dos mil quatre-cents sous de Barcelona, la castellanía de la vila (AHPE 1.021. MARÍ CARDONA, J. 1997. *Pergamins i Índex Vell de Tarragona*, Eivissa: Consell Insular d'Eivissa i Formentera, p. 37). Segons el *Capbreu Antich de Eviça* dels béns de Nunó Sanç (AHPE 1.054), posseïa també un obrador, un pati, un aljub i cases a la vila, una bassa fora de les murades, un rafal amb un molí al lloc del Vedrà, l'illa de les Conilleres i l'illa dels Coloms, davant cala Salada. És probable que tengués altres propietats en ço del rei.

⁸ L'escrivà, seguint el costum de l'època, datava a partir de l'Encarnació (25 de març). Per a ell encara era l'any 1272 i així ho consignava al manuscrit.

compareixença personal de Guillem de Montgrí per tal que els juràs i que ell també juraria.

Dimecres, passada la festa de Sant Hilari, comparegueren i prestaren jurament a la seu de Girona Arnau Renard i Guillem de Montgrí. El sagristà es ratificà en tot. Arnau Renard modificà quelcom la seua declaració, tot afegint alguns detalls d'interès: era cert que el testament del seu germà era còpia signada pel bisbe de València, però també que després havia presentat l'original; segons ell, Berenguer Renard havia intentat poblar Formentera d'acord amb les condicions de la donació, però Guillem de Montgrí ho havia impedit; també havia pagat els censos i altres drets durant sis anys; concedia que el sagristà havia tramès carta a Guillem Blanc perquè emparàs l'illa, però no que els motius fossen bons; ell, personalment, havia tret el bestiar i altres coses de l'illa mogut per violència i l'empara; Berenguer havia deixat l'illa a la força, i havia rebut dotze jовades a la part de Xàtiva, però sense l'obligació de residir-hi com a poblador.

A l'acarament Guillem de Montgrí es mantengué ferm, abundant en explicacions. Hagué de replicar els punts posats per la part contrària: negà que Berenguer Renard hagués sortit a la força per culpa d'ell; que hagués donat ordres als habitants d'Eivissa i als mariners que no li comprassen ni venguessen res, ni mancós vitualles; que hagués cobrat els fruits i els drets de la possessió després que Berenguer se n'anàs; que fra Guillem Blanc hagués fet empara sense el procediment legal prescrit, perquè després manà que no es fes efectiva; que Berenguer se n'anàs aporugat per culpa de l'empara i que no hi tornàs per aquesta por, perquè ell era poderós com a senyor de la major part d'Eivissa i Formentera; afirmà que Formentera només tenia una llegua

de llargària per dues milles de costat màxim i no dues llegües per mitja, com sostenia Arnau Renard;⁹ concedí que feien falta trenta pobladors (entengueu famílies) per habitar l'illa; assegurà que Formentera només distava cent milles de Catalunya i no dues-centes;¹⁰ que només en distava setanta del regne de València i no cent cinquanta;¹¹ negà que els regnes de València i de Mallorca no estiguessen ben poblats en el moment de la donació, tot i que encara al present no n'estaven del tot; negà que en els dits regnes hi hagués terres més fèrtils i útils per al poblament que a Formentera, assegurant que arreu hi havia de tot; negà que Berenguer Renard només hagués gaudit de pau a l'illa durant dos anys; negà que deixassen de venir pobladors pels problemes i per por que el sagristà els engegàs; sabia que Berenguer Renard no era ric en el temps de la donació, però que cregué que compliria en virtut del seu jurament, tot i tenir els seus dubtes; negà que Formentera fos més mala de conrear que altres terres, en general.

Guillem de Montgrí demanà temps perquè el jutge enviàs carta a algú competent que prengués testimonis a Eivissa i Formentera que demostrassen les seues posicions. Arnau Renard objectà, dient que d'una banda no era procedent i que, de l'altra, els declarants serien súbdits i familiars seus. El jutge assignà nou dia, nomenant en el seu lloc Guillem d'Estany, capellà de Banyoles.

El 23 de gener comparegueren ambdues parts. Ponç Seguer presentà una cèdula mitjançant la qual Guillem de Montgrí revocava l'afirmació segons la qual hauria emparat en algun moment els béns a Berenguer Renard. Així mateix insistia en la demanda de testimonis.

Arnau es refermà, renovà algunes posicions i afegí: el sagristà donà als frares de Formentera d'aquelles

coses que Berenguer Renard posseïa en vida a la dita illa, després de la seua partida; aleshores i encara al present el castellà d'Eivissa, en nom del sagristà, manava i recollia les aventures de la mar.

El jutge admeté que Guillem de Montgrí provàs la seua versió i assignà nou dia.

Dilluns després de la festa de la Purificació de la Mare de Déu, 3 de febrer. Ponç Seguer proposà: Arnau Renard no havia provat al judici que el seu germà li hagués deixat en testament l'illa de Formentera i els béns; que aquest n'havia sortit per manca d'aliments i altres coses necessàries tant per a ell com per als seus; que la seua família havia hagut de sortir per mar navegant sobre feixos de joncs, exposant-se a la mort, perquè no els donava sustentació; que el seu nunci, per cortesia, rebé anualment setanta sous com a màxim i que aquesta suma anà davallant fins als vint.

Arnau Renard sollicità que es prenguessen testimonis de Barcelona, Tortosa, Xàtiva i València, objectant Ponç Seguer que no li corresponia, que ja n'havia presentats a bastament a la primera vista. El jutge decidí que deliberaria i manà a les parts que li mostrassen les actes del primer judici. El cavaller protestà que no li pertocava ni dur-les ni pagar-les, mentre que Ponç Seguer digué que sí, car era cosa seua demostrar que la sentència emesa al seu favor era justa. Es tallà nou dia.

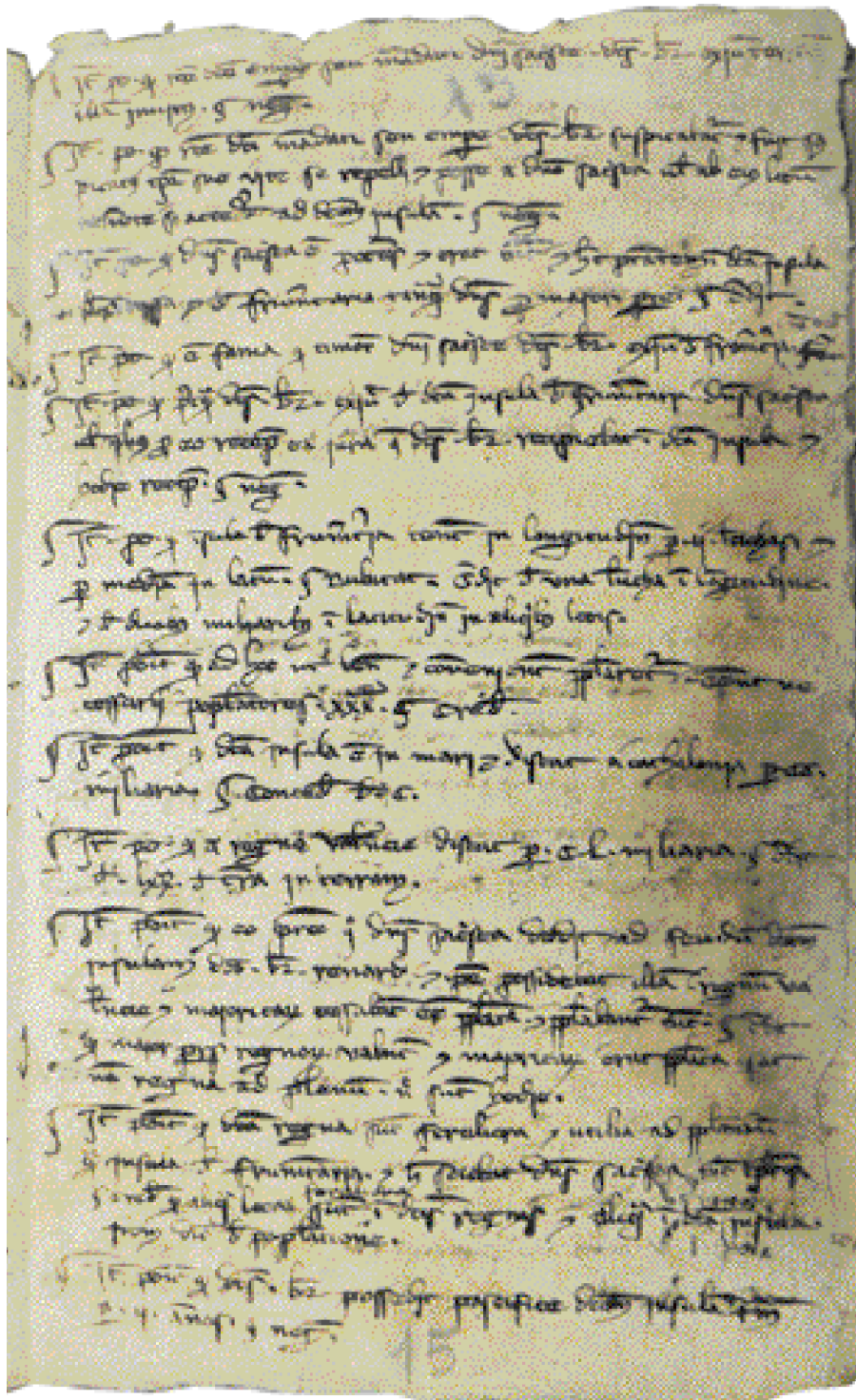
El 27 de febrer, segon divendres de quaresma, comparegueren les parts davant Guillem d'Estany, comissionat per a aquella jornada, que els informà que Pere de Pausa no havia volgut enviar les actes originals i que així no es podia procedir. Les parts demanaren que s'insistís. Arnau Renard instituí Bernat des Clapers com a procurador seu.

L'abat de Banyoles escrigué a Pere de Pausa demanant els

9. A raó de més de 4 kilòmetres la llegua i de 1482 metres la milla, aquí les xifres d'Arnau Renard, tot i no ser exactes, semblen més acurades que les de Guillem de Montgrí.

10. La distància real des de Barcelona és de més de 300 km, quelcom inferior des de Tarragona o Tortosa. Guillem de Montgrí, idè, es quedava una mica curt i Arnau Renard exagerava prou.

11. Aquí tenia raó el sagristà: la distància real és d'uns 100 km i no de 222, com sostenia Arnau Renard.



Detall del foli 8 de les actes del procés, de l'any 1272, entre Guillem de Montgrí i Arnau Renard, localitzat a l'Arxiu Diocesà de Girona (ADG, Processos Medievals, núm. 1).

documents. Rebé per resposta una negativa amb excuses. Insistí el 14 de març amb més força, gairebé amenaçant, en virtut de santa obediència, assegurant que li tornaria les actes intactes. Pere de Pausa contestà el 16 de març, afirmant que estava malalt i no podia atendre'l per ara. L'abat

escrigué encara una altra vegada el 20 de març: volia les actes abans de quinze dies o altrament l'excomunicaria. L'endemà mateix Pere de Pausa rebé la carta i, per més assegurar, el missatger, Ferrer de Campllong, féu aixecar acta notarial de l'entrega davant testimonis.

Entre tant, Arnau Renard i el seu

procurador, Bernat des Clapers, rebieren sengles citacions de fra Arnau (14 de març) per al 27 de març. Aquell dia comparegueren les parts, però no es pogué passar avant perquè encara no havien arribat els papers. S'assignà nova data.

Dimarts passat el diumenge *Quasimodo*¹² comparegueren les parts davant Guillem d'Estany, s'obriren les tan esperades actes i es tallà nou dia.

El 10 de maig fra Arnau, ocupat en negocis del seu monestir, comissionà, reservant-se la sentència, l'abat de Sant Pere de Galligants de la ciutat de Girona. Arnau Renard rebutjà i contradigué expressament la substitució, per la qual cosa s'hagué de posposar encara més el judici.

Dilluns abans de Pentecosta, 22 de maig, comparegueren Arnau Renard i Bernat Benuti, escuder i procurador del sagristà. El primer presentà una cèdula en la qual reiterava que no li tocava a ell provar el que afirmava i que el sagristà no podia presentar testimonis a la causa d'apel·lació, donat que defenia el mateix que a la causa principal i llavors ja havia tengut temps a bastament per fer-ho. Demanava, per tant, que la discussió se cenyís al contingut les actes. El segon insistí en l'estratègia i, després que el jutge els demanàs per escrit les alegacions, se li concedí una còpia de les susdites actes.

El 10 de juny comparegueren Arnau Renard i Bernat Benuti. El jutge digué que seguiria deliberant i que es veurién el divendres 23 de juny, vespra de Sant Joan Baptista, al matí per seguir parlant.

No tots hi pogueren atènyer. Per això hagué de suspendre's la vista que tal vegada hagués estat definitiva. L'escrivà ho expressà lacònicament però amb claredat al final del document, encara que ho ratllàs després: *abbas non venit propter*

12. Diumenge de l'octava de Pasqua de Resurrecció.

mortem domini sacriste...

La mort del vell lluitador Guillem de Montgrí, esdevenguda el 21 de juny de 1273, fou providencial per a Arnau Renard, perquè aturà una causa d'apel·lació en la qual tenia totes les de perdre, a la vegada que resultaria letal, a la llarga, per al monestir de frares agustins de la Mola. El problema legal quedà suspès en l'aire i passà a través dels marmessors del sagristà, encapçalats pel bisbe de Girona, a l'arquebisbe i al paborde i capítol de la seu de Tarragona, hereus dels drets a les Pitiüses. Arribat el moment, als eclesiàstics tarragonins els interessà molt més tornar les terres de Formentera als hereus d'Arnau Renard, dels quals rebrien el delme i altres ingressos, que no deixar-les en mans d'uns ermitans exempts de cens i qualsevol altra càrrega. Poc pesaren, en aquest sentit, els esforços personals del sagristà i les seues pies voluntats.

Donades les circumstàncies d'avanzada edat i el llagui dels procediments propis de l'època, Arnau Renard no arribà a veure acomplits els seus desigs en aquest món. Formentera no el tragué de la seua pobresa, pretesa o real. Foren els seus hereus, Berenguer de Castellterçol i Ramon de Vilella, al cap de temps de lluitar, els qui se sortiren amb la seua. Com ja sabem, l'expulsió dels frares i la restitució real i legal de mans de l'arquebisbe es faria efectiva l'any 1298. Encara llavors, la indivisió territorial de l'illa i la intervenció del monarca, enfrontat amb els clergues tarragonins per qüestions feudals de precedència, dificultaria i ajornaria un temps l'aclariment total (si mai arribà, cosa que de fet dubtam) de l'emmaruat. El conflicte entre el rei de Mallorca, d'una banda, i el mitrat i el paborde

de l'altra, produí que el primer segrestràs el delme durant una llarga temporada (entengueu anys); també que encomanàs de nou les terres i prengué jurament de fidelitat als referits cavaller i donzell, menyspreant la jurisdicció eclesiàstica.¹³ D'altra banda, no creim que aquesta empara afectàs gaire els pagesos, els ramaders, els llenyataires,

els deutes que havia deixats. El mercader barceloní Ponç Roure, en nom del notari eivissenc Ramon Avinyó, fou qui digué més a la subhasta, emportant-se'n els esmentats drets. El 24 de març de 1379 se signava a Barcelona l'instrument de compravenda davant del notari Francesc Alzinells.

El senyor i venedor *in simul* de

Als eclesiàstics tarragonins els interessà molt més tornar les terres de Formentera als hereus d'Arnau Renard que no deixar-les en mans d'uns ermitans exempts de cens

res, els pescadors, etc. instal·lats aleshores a l'illa: seguirien treballant i pagant la dècima al senyor eminent que l'exigís i el quinzè i altres censos als senyors del domini útil, en Berenguer i en Ramon.¹⁴

No sabem del cert quan ni qui heretà directament dels anteriors, però sí d'alguns dels seus successors en la tinença no gaire llunyans, mercès al Capbreu dels Arquebisbes de Tarragona Gonçal Ferrandis d'Híxar i el Cardenal Domènec Ram, confeccionat a Eivissa entre els anys 1433 i 1437.¹⁵

La primera senyora coneguda fou Sibil·la, viuda de Guillem Ricard, de la ciutat de Barcelona. En fer testament, llegà quatre mil sous a la seua ànima, per a oferiment de suffragis. Després de la seua mort, els marmessors lliuraren a públic encantant els seus béns, entre els quals figuraven la meitat dels drets feudals de Formentera, per tal d'obtenir liquiditat, complir les darreres voluntats de la finada i també pagar

l'altra meitat dels drets feudals fou el donzell Francesc Roudós de Francesc, de Caldes de Montbuí. En aquesta mateixa vila es formalitzà la venda el 20 d'abril del dit any davant del discret Berenguer Fortuny.

En total, pel *quinzè de tots els blats i drets de fadiga, lluiisme, fusta, pega, orxella*¹⁶ i *drets emfitèutics i altres*, Ramon Avinyó hagué de desembutxacar la respectable suma de setanta florins d'or. És evident que a Formentera hi havia gent aleshores, s'hi treballava i s'hi produïa quelcom. D'altra manera no s'explicarien ni la fortuna que pagà per adquirir l'illa ni els maldecaps legals que hagué d'escometre per ella.

En efecte, en primer lloc, tant per part de l'arquebisbe, aleshores Pere Clasquerí, com per part del paborde i capítol de la seu, com per part del procurador del rei i de la cúria de governació d'Eivissa, es deia que els drets i els béns reportats que havia adquirit restaven confiscats¹⁷ i pertanyien al rei i que, si aquesta

13. MARÍ CARDONA, J. 1997 *Pergamins i Índex Vell de Tarragona*. Eivissa: Arxiu Històric de la Pabordia d'Eivissa, Consell Insular d'Eivissa i Formentera. Conselleria de Cultura, doc. núm. 42 (p. 123) i 46 (p. 125).

14. Avala aquesta afirmació el fet que durant l'empara reial, l'any 1299, aquests fessen nous establiments a particulars.

15. AHPE 3.005, folis 148r a 154r. Hem transcrit i buidat aquest capbreu amb la intenció de publicar-lo tan aviat com ens siga possible. Joan Marí Cardona ja donà algunes de les dades que oferim a continuació, de forma molt resumida, incompleta i imprecisa al seu llibre *Formentera* (Col·lecció Illes Pitiüses III, Institut d'Estudis Eivissencs, Eivissa 1983, p. 20-21).

16. L'orxella és un líquen de la família de les roccel·làcies. Viu aferrat a les roques i se n'extreia un preuat colorant vermell, blau o purpuri.

17. No queda prou clar al text si l'empara venia d'abans, això és, si durava de l'any 1298 ençà, o si aquesta era fruit de la transacció, defec-



Peix posat a secar al Torrent de s'Alga. A les dures condicions de vida que es donaven a Formentera s'afegia la fiscalitat imposada pels senyors de l'illa. (Foto: A. Ferrer).

seqüestració no era procedent, podia retenir-los i fer-se'ls seus pagant igual preu de setanta florins d'or. En segon lloc, els senyors eclesiàstics protestaven semblantment: no havien rebut amb motiu de la venda l'obligat oferiment de fadiga i els lluïsmes corresponents, perquè els hereus de Berenguer Renard tenien l'illa i els drets sota el seu feu immediat. Ramon Oliver, procurador de l'arquebisbe, i Bernat Pujol, canonge procurador del capítol i el paborde, feren els oportuns aclariments a Eivissa el 5 d'octubre de 1379: tant els venedors com el comprador havien procedit sense cap document relatiu a la primera donació, creient que posseïen Formentera en franc i lliure alou. A instàncies dels contraents, considerant la seua ignorància i presumint la bona fe, restituïren els drets a Ramon

Avinyó, sense perjudici dels drets reials, amb el pagament previ de quinze florins d'or (més d'un 21,4 per cent del preu total).¹⁸ Pere III el Cerimoniós sentencià definitivament la qüestió a demanda dels seus procurador reial, Bernat Terrassa, i procurador fiscal de la cúria, Ramon Morell, amb lletra signada a Barcelona el 7 de març de 1380: el rei ni esperava ni havia de rebre res d'aquelles parts de Formentera, sinó l'arquebisbe i el paborde, com a senyors immediats; a petició de Ramon Avinyó, manava que immediatament s'aixecàs l'empara dels drets i dels fruits i que tot fos restituit al notari, descomptant-ne només les despeses causades per les replegues.

Que els drets adquirits per Ramon Avinyó no eren purament virtuals, en donen fe tant les molèsties que es prengué per adquirir-los i conservar-los d'entrada com passats uns anys el Capbreu d'Énnec de Valterra (1396-1398). Quan Martí d'Elna¹⁹ inscrigué dues parts de la seua alqueria, es constatà que la posseïa amb càrregues: delme per a l'arquebisbe, primícia per a l'església de Santa Maria de Formentera i, per als hereus de Ramon de Vilella, tot el que segueix: fadiga de trenta dies, lluïsmes, quinzè de tots els grans i dotze diners de cens per quarterada de vinya plantada. Després d'estudiar els documents presentats, el capbrevador matisà que *d'aquests drets n'és successor al present Ramon Avinyó, notari d'Eivissa*.²⁰ Allò que ignoram, per ara, és quines quanti-

tats cobrà, o siga si mai pogué rescabalar-se'n i treure'n benefici net.

A la mort del dit notari, Antònia, la seua viuda, heretà les tres quartes parts de l'illa amb els seus drets, venent-les, no sabem per quin preu, al teixidor d'Eivissa Jordi Duran²¹ el 3 d'octubre de 1422.

El 20 de setembre de 1437 Jordi Duran es presentà, el darrer de tots els propietaris, a capbrevar els *drets que posseïa a l'illa de Formentera*, a saber: el quinzè de tots els grans, lluïsmes, fadigues i drets de la fusta, pega i orxella, drets emfitèutics, etc., o siga, aquells que reberen en primera donació Berenguer Renard i els seus de Guillem de Montgrí a perpetuïtat sota feu immediat l'any 1246. Després de comprovar una nombrosa documentació, Vicent Sopena, vicari general i procurador, rebé el jurament i homenatge de fidelitat en nom del cardenal Ram per la part que li tocava i finalment signà els dits dia i any el document de capbrevació confirmant els seus drets.

Així, el darrer *senyoret* conegut de Formentera abans del seu *despoïment*, fou un simple menestral de la vila d'Eivissa.²² Seguirem treballant amb l'esperança que surtin a la llum documents que ens donin més detalls sobre aquell període i ens aclareixin, entre d'altres coses, qui foren, si n'hi hagué, els hereus del teixidor i quan s'abandonaren definitivament els drets del domini útil per ser recuperats pels senyors eminents, compartits al segle XVII, arran del *re poblament*, de manera diversa a l'estipulada el 1235. ■

18. Segons el capbreu dels anys 1433-1437, el lluïsmes degut als senyors per la venda de qualsevol propietat a la vila era del quinzè, i a fora del trentè (AHPE 3.005, 6v-7r).

19. Aquest personatge fou captivat, a Formentera?, i morí més endavant sense haver pogut redimir-se. Quan la seua esposa Ramona, sumida en la pobresa, capbrevà les seues cases de la vila mitjana el 22 d'agost de 1437 al títol de la partida s'escriu d'ell: *quondam in captivitate capti* (AHPE 3.005, F 132r).

20. TORRES PETERS, F. X. 2004 *El capbreu de l'arquebisbe Énnec de Valterra (1396-1398). Introducció. Estudi. Transcripció*. Eivissa: Editorial Mediterrània Eivissa, Consell Insular d'Eivissa i Formentera, p. 279-280.

21. A més dels drets de Formentera, Jordi Duran capbrevà per a l'arquebisbe altres propietats que ens donen idea de la seua bona posició social i econòmica a la vila d'Eivissa: cases, botiga i pes al Raval (AHPE 3.005, F 29r). També tenia una pallissa a les falces de les murades (ídem F 101v); havia venut unes cases vesines a les seues a Bernat Guerau l'any 1436 (Ibid. F 96r) i unes altres cases al Raval a Joan Lluís, ballester, l'any 1437 (Ibid. F 112v). Així mateix, havia adquirit de la viuda de Ramon Avinyó un Rafal al quartó de Balansat, venent-lo a Guillem Rosselló l'any 1433 (ídem F 111r). No seria estrany que posseís a més altres béns en ço del paborde i en ço del rei.

22. Excusam no haver-nos entretengut aquí en les dues donacions frustrades de Formentera, defectuoses i per això revocades, fetes pel rei Alfons V a favor de Martí de Valterra (1422) i a favor de Joan Martí (1453), tractades suficientment per diversos autors: MACABICH, I. 1966 *Historia de Ibiza*, tom I. Palma: Editorial Daedalus, p. 128-131. MARÍ CARDONA, J. 1983 *Formentera*, col·lecció Illes Pitiüses III, Eivissa: Institut d'Estudis Eivissencs, p. 20. TUR RIERA, F. 1995 "La donació de l'illa de Formentera a Joan Martí. 1453-54", a *Eivissa*, núm. 27, 3a època, p. 43-46. ESCANDELL BONET, B. 1995 *Ibiza y Formentera en la Corona de Aragón. Tomo II. (Siglos*